

ANADOLU SELÇUKLU HALILARI İLE AZERBAYCAN HALILARI ARASINDAKİ MOTİF BİRLİĞİ ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM*

Türk tarihiyle paralel bir gelişme seyri içerisinde bulunan halı sanatımız, tamamen milli değerlerimiz arasında bulunan en önemli unsurların ilk sıralarında yer alır. Bütünüyle bize ait olan ve yaşadığımız her coğrafyada en otantik örnekleriyle bizi ifade eden bu dokuma türü tarihin her döneminde milletimizin fertleri tarafından ortak motiflerin ekseriyetinin kullanılmasıyla, farklı bölgelerde ve değişik zamanlarda Türk Kültür Birliği ve devamlılığı bakımından çarpıcı örnekler sunmaktadır.

Motif birliğimiz Türk Kültürünün gelişme çağlarındaki damga (tamğa)lar ve mitolojimizdeki İslam Öncesi inanç, efsane, yaratılış ve tabiatla ilgili düşüncelerimizle birlikte, İslam sonrası İman, ibadet ve düşünce dünyamızdaki derinliğin ortaya koyduğu Türk-İslam mefkuresi temelinden hareketle bu günlere kadar ulaşmıştır.

Halı, sanat ve medeniyet dünyasına Türklerin armağanıdır. Bu gerçeği, gerek terminolojik ve gerekse arkeolojik araştırmaların belgeleri de doğrulamaktadır. Çünkü dün olduğu gibi bu gün de "halı (halça, kaliça, kalı, kalın)" kelimeleri dünya literatüründe özbe öz Türkçe bir kelime olarak geçmiştir ve kullanılmaktadır. Ayrıca dünyanın en eski ve otantik halıları, Orta Asya Türk yerleşim bölgelerinde ortaya çıkarılmıştır. Bütün bunlar gösteriyor ki, halı mefhumu ve halı sanatı tarihi Türk el sanatlarındanadır.

Halı kelimesinin doğuşunu ele alacak olursak; Kelimenin Türkçe "kal" ile doğrudan doğruya alakalı olduğu görülmektedir. Kelimenin kökü "ka" "katlanmak, toplanmak, biriktirmek, bir araya getirmek" demektir. Dilimizde bu kökten türemiş pek çok kelime vardır. Bunların bazılarını şöyle sıralayabiliriz. "Kat-ı" (toplamak, topluca bulundurmak), "Ka-r" (toplanmış, bir araya getirilmiş), "Ka-l" (toplamak, topluca bulundurmak), "Ka-n" (katılmış olmak, doymak), "Ka-lı-n" (katılan, toplanan, biriktirilen, bir araya getirilen sık, çok), "Ka-lı" (toplanmış, birleştirilmiş, bir araya getirilmiş, sıkıştırılmış, çoğalmış)⁽¹⁾

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi.

(1) Halil AÇIKGÖZ, "Türkçede Halı ve Halıcılık Terimleri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 32. İstanbul, 1984, s.137

Şu hususa dikkat çekmek gerekir ki, bir dilin kelimeleri uzun millet hayatı boyunca ses ve mana bakımından değişebilir. Bilindiği gibi batı Türkçesinin kelime başlarındaki "k" sesleri batı Türkçesinin Azerî kolu başta olmak üzere bir çok Türk şivesinde "h" dir. Türkçe "kalı" da Farsça'ya "halı" söyleyişile geçmiştir. Eskiden beri doğu, batı, kuzey ve güney lehçelerinde kelime bazen "kalı" ve bazen da "halı" şekliyle yer almaktadır. Mesela Türkiye Türkçesinde "halı" Azerbaycan'da "halı" ve halça" Kazakistan'da "halı", Kırgızistan'da "kalı", Türkmenistan'da "halı"⁽²⁾ ifadeleri kullanılır. Yine, Halı: "kalı, kalıça ve halıça" olarak geçmektedir.⁽³⁾ Hatta kelime uzun müddet Osmanlılar'da "kalıçe" şeklini muhafaza etmiştir. Ayrıca Çağatayca, Kazanca, Altayca'da "kalın", Kazan Tatarcasında "kalım" olarak geçmektedir.⁽⁴⁾

"Halı" ve "Kalı"; mana itibariyle yukarıda işaret edildiği gibi; "toplanmış, birleştirilmiş, bir araya getirilmiş, sıkıştırılmış, sıkılaştırılmış, çoğaltılmış" demektir. Bu münasebetle "kalı" veya "halı" doğrudan doğruya "çehiz, kalıcı eşya" manasına gelmektedir. Halı dokuma tekniği de düşünülecek olursa, halıda pek çok ayrı renk, motif ve desen unsurunun belli bir kompozisyona sığdırılması sözkonusudur. Dolayısıyla halı veya kalı; bir araya getirilmiş, sıklaştırılmış, birleştirilmiş ve toplanmış manasına gelir.

IX. asır bir Uygur metninde : "Kızımın kalınsız birtim"⁽⁵⁾ sözünden "çehiz" manası anlaşılıyor. Yine Dede Korkut "Toksan yerde ala kalı, ipek döşenmiş idi"⁽⁶⁾ derken halının Türk adet ve geleneklerindeki yerine işaret etmektedir.

Bununla beraber halı kelimesinin Türkçe mi, yoksa Arapça veya Farsça'dan gelmiş bir kelime mi olduğu konusu akla gelebilir. Sadi'nin eserlerinde bu kelime mevcuttur. XII. asır sonuna ait vesikada geçer. Aynı devirde bu kelimeye başka İran bölgelerinde rastlanmaz. Kelime Arap Dilinin asli kelime hazinesine de ait değildir. "Halı" Türk Kelime hazinesine sahip olmalıdır. Çünkü "kal" fiilinden (-ı), (-i) eki ile türemiş olma durumu kuvvetle muhtemeldir.⁽⁷⁾

(2) A. Bircan ERCİLASUN, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları/1371, Ankara, 1991, s.304

(3) Tarama Sözlüğü, I. "halı Maddesi", Türk Dil Kurumu, Cumhuriyet Basımevi İstanbul, 1943

(4) Lydia RASONYI, "Türlerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei", Türk Kültürü Dergisi: 103, Ankara, 1971, s.621

(5) Halil AÇIKGÖZ, A.G.M. S.162

(6) Orhan Şaik GÖKYAY, Dedem Korkut'un Kitabı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1973, s.218.

(7) Lydia RASONYI, a.g.m. s.621

"Halı ve Halıcılık" denince bütün dünyada "yaylacı Türkler" akla gelir. Farsça olduğu sanılan halı "sözü, eski Farsça'da yoktur. Hatta Horn gibi Farsça'nın etimoloji sözlüğünü yazan alimler bile bu sözü yabancı menşeli göstererek eserlerine bile almamışlardır. "Halı" manasına gelen eski İran dillerindeki sözler üzerine Prof. Henning, derin bir inceleme yapmıştır. Ona göre eski İran'da halı ve halıcılık "fsp" ve "farasb" sözleri ile karşılanıyordu."⁽⁸⁾Daha sonraları İranlıların da halı dokuduğu bir gerçektir. Fakat Türk halısıyla İran halısı arasında çok fark vardır.⁽⁹⁾

"Halı"nın vatanı 30-45 kuzey arz dereceleri arasında kalan ve bütün Asya'yı kuşatan bölgelerdir. 30 derecenin altında kalan yerlerde bitkilerden örülmüş bir sergi türü olan "hasır" kullanılır. Çünkü buralar sıcak ve rutubetli bölgelerdir. Halı gibi yünden mamul kalın ve ısıtıcı bir döşemeye ihtiyaç yoktur. 45 derecenin kuzeyinde kalan bölgeler ise, soğuk ve ormanlık bölgelerdir. Buralarda hayvan postu kullanılır.⁽¹⁰⁾ Halının hammaddesi olan yünün elde edildiği koyun, muhtemelen bu bölgede yaşayan bozkır kuşağının en büyük ve karakteristik göçebeleri olan Türkler tarafından ehlileştirilmiştir. İranlı göçebeler daha çok büyükbaş hayvan yetiştirirlerdi. Bu hayvanların kılıları ise halı imali için elverişli değildi. Bu durum da halıcılığın menşeinin Türklerle ilgili olduğunu gösterir. Orta Asya'da halıcılığın pek eski maziye sahip olduğu malumdur. Altay dağlarında Pazırık mevkiinde Rus Arkeolog Rudenko tarafından ortaya çıkarılan halı, tarihlenmesi ve teknik özellikleri bakımından çok ilginçtir. Beşinci Pazırık kurganından çıkartılan dünyanın bu en eski halısı, üzerinde en çok konuşulan bir arkeolojik eser vasfını taşımaktadır. Pazırık Kurganlarının kronolojisi hala münakaşalıdır. M.Ö. V., III. Ve II., I. yüzyıllara ait olduğu söylenmektedir.⁽¹¹⁾ Kurganda çıkartılan kıymetli sanat eserleri Leningrad Ermitaj müzesinde teşhir edilmektedir.

(8) Bahaeddin ÖGEL, Türk Kültür Tarihine Giriş, III. Kültür bakanlığı yayınları, Ankara, 1991, s.143.

(9) Bu farklar şöylece sıralanabilir:

1. Düşüm farkı
2. Eski Türk halılarında İran halısı gibi insan resmi yoktur.
3. Kompozisyon, renk ve malzeme farkı vardır.
4. İran halılarında atkı ve çözü pamuk, Türk halılarında ise "yüne yün"dür.

(10) Şerare YETKİN, Türk Halı Sanatı, Türkiye İş Bankası Yayınları Ankara, 1991, s.1

(11) E.Fuat TEKÇE, Pazırık, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s.19; Faruk SÜMER "Anadoludaki Türk Halıcılık Tarihine Ait En Eski bilgiler", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi: 32, İstanbul, 1984, s.44; Bahaeddin ÖGEL, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s.63; Nejat DİYARBEKİRLİ, "Pazırık Halısı", Türk dünyası Araştırmaları Dergisi: 32, İstanbul, 1984, s.1

Tarih ve Kültür yönünden bu kurganların Büyük Hun imparatorluğu devrine ait olduğu hususu yerli ve yabancı birçok ilim adamları tarafından açık bir gerçek olarak kabul edilmiştir. Kanaatimize göre, Pazırık halısında rastlanan özelliklerin tamamı, Türk halı geleneğinin özellikleri ile tam bir birlik ve benzerlik göstermektedir. Bu nedenle, Pazırık halısının yabancı bir halı menşeli olduğu görüşüne katılmayıp onun özbe öz Türk halısı olduğunu kabul ediyoruz. Ayrıca teknik bir buluş olan "düğümlü halılar"ın önemli bir şekilde gelişmesi şüphesiz "atlı bozkır kültürü" mensuplarının yaşayışı ile ilgili ihtiyaçtan doğmuştur. Ayrıca Türkçe'de halı terimlerinin çokluğu ve eskiliği Türklerde halı sanatının milliliğini ve eskiliğini ortaya koyan pek mühim bir delildir.⁽¹²⁾

Pazırık kurganlarında bulunan birçok eşya içerisinde⁽¹³⁾ Aynı bir öneme haiz bulunan 1.83x2 m. Boyundaki kareye yakın koyu ve açık kahverengi zemin üzerine sarı örnekli olan halı daha sonra "Gördes Düğümü" adını alacak olan ve özbe öz Türk halı dokuma tekniği tarzıyla örülmüş olup 10 cm2 de 3600 düğümlle çok ince bir işçilik gösteriyor. Halı kurgan içinde atların yanında bulunduğu için, bunun eğer örtüsü olarak kullanıldığı zannediliyor. Ortada çok küçük kalmış olan zemin üç dar ve iki geniş bordürle çevrilmiştir. Zemin dört sıra halinde altışar madalyona ayrılmıştır.⁽¹⁴⁾

Türk halılarının en eski örneği olan Pazırık halısından sonra Doğu Türkistan'da Lop gölü batısında Lou-lan'da 3. Ve 4. yüzyıllardan kalma düğümlü halı parçaları bulunmuştur.⁽¹⁵⁾ Bu halıyı, Auriel Stein 1906-1908 tarihlerinde, Pazırık halısından 45 yıl kadar önce bulmuştur.⁽¹⁶⁾ Bundan birkaç yıl sonra 1913 de A.von Le coq. Turfan araştırmalarını yaparken Kuça'nın batısındaki Kızıl'da diğer bir düğümlü halı parçası bulmuştur.

Çin kaynaklarından da VII. Yüzyılda Hoten şehrinde halı dokunduğunu öğreniyoruz. Doğu Türkistan'da Uygurlar devrinde IX-VIII. yüzyıllarda halı dokunduğu biliniyor. Maverâün nehre gelince, VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde

(12) Nejat DİYARBEKİRLİ, a.g.m., s.1-7

(13) Pazırık Kurganlarında bulunan iskeletlerin büyük bir ekseriyeti beyaz ırka mensuptu. Cesetlerin mumyalanmış olması ırklarının tespitinde çok işe yaramıştır. Bu kurganlar mezarların şekli, ağaç işçiliği, elbise ve süs eşyaları, atlar, at değerleri, kırbaçlar, at gemleri, maskeler silahlar, mumyalardaki düğümler bakımından da dikkati çeker. (Bkz. Bahaeddin ÖGEL, a.g.e., s.63-65)

(14) Bkz., Ernst DIEZ-Oktay ASLANAPA, Türk Sanatı, I.Ü.Edebiyat Fak. Yay. No:627, İstanbul, (Tarihsiz) , s.238

(15) Oktay ASLANAPA, Türk Halı Sanatının Bin yılı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987, s.10: Faruk SÜMER, a.g.m., s.48

(16) Pazırık halısı 1951-1953 yıllarında bulunmuştur.

Buhara'da güzel halılar dokunuyordu. Son yüzyılda Orta Asya halıcılığını malum olduğu üzere başlıca Çavdur, Göklen, Salur, Er Sarı, Yomut ve Teke kollarına ayrılmış olan Hazar ötesi Türkmenlerinin dokudukları güzel halılar temsil etmektedir. İran'a gelince, bu ülke Şah Seven, Afşan, Kalaç ve diğer Türk toplulukları ile yerleşik Türk halkının halı, kilim ve terki heybesi v.b. şeyler meydana getirdiklerini biliyoruz.⁽¹⁷⁾ İranlı'ların halıcılığı, ticari ve siyasi münasebetler sonunda Orta Asya Türklerinden öğrendikleri sonucuna varabiliyoruz.

Anadolu'nun fethiyle beraber Türklerin inancı, kültürü ve sanatı da bu topraklara girmişti. Bu münasebetle halıcılık ve diğer sanatlar gibi Türk kültürünün nakış işlenmesi şekliyle tarihi kökenlerine dayanarak varlığını devam ettiriyordu. Özellikle Selçuklular döneminde Türk halıları en güzel örneklerini vermeye başlamıştır.⁽¹⁸⁾

Anadolu Beyliklerinde de halının önemi bir dokuma eşyası olduğunu görüyoruz. Osmanlı müverrihlerine göre, Osman Bey yayladan dönerken Bilecik Tekfuruna armağan olarak peynir, halı, kilim ve kuzular gönderiyordu. Maraş-Elbistan bölgesinde yaşayan ve sonra bugünkü Yozgat bölgesinde yurt tutarak oranın "Boz Ök" adıyla anılmasında amil olan Dulkadirli Türkmenlerinin de halı dokuduklarını biliyoruz.⁽¹⁹⁾ Aynı zamanda diğer beyliklerde de halı dokunduğu bir gerçektir.

Osmanlı Devleti zamanında ise halı, artık sınırları aşan bir durum almıştır. Saray halılarından tutun da şehir, köy ve göçebe halılarına kadar çeşitlenmiş ve zenginleşmiştir.⁽²⁰⁾

Halen ise Anadolu'nun her köşesinde Modern halı endüstrisi malumatına rağmen el dokuması halılar, tarihi özellikleri devam ettirerek varlığını sürdürmektedir.

Yukarıda temas ettiğimiz "Gördes Düğümü (Türk Düğümü)"ne gelince, Dünyada dokunan bütün halılarda iki türlü ilmik veya düğüm kullanılır. Bunlardan birisi "Gördes" veya "Türk", ikincisi ise, "Sine" veya "İran ilmiği" diye tanımlanmaktadır. "Gördes İlmiği", atkı ipliği, iki ucu birden, yan yana iki boyluk ipliğinin arkalarından dolaşarak, önlerinden çıkmak üzere ilmiklenir ve

(17) Faruk SÜMER, a.g.m., s.47

(18) Selçuklu halılarının tarihi yönleri ve özellikleri bakımından bkz. Şerare YETKİN, Türk Halı Sanatı, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1991

(19) Faruk SÜMER, a.g.m., s.48

(20) Osmanlı halıları konusunda daha geniş bilgi için Bkz. Oktay ASLANAPA, a.g.e.

bu suretle iplik ne kadar sıkı çekilirse, ilmek o kadar sıkı olur. Bunun sağ, sol ve mütenazır ilmik olmak üzere üç türlü bağlama şekli vardır. Bütün Türk, Kafkasya ve bazı İran ve Hindistan halılarında kullanılır.⁽²¹⁾ "İran ve Sine" düğümü ise tek atkı üzerine iplik sarılır ve ikinci atkının arkasından geçirilerek yapılır.

Bu meseleye gelmişken halının diğer teknik özelliklerine de kısaca göz atalım. Bir halı değerlendirilirken şu özelliklere dikkat etmek gerekir. Renk motif veya desen, ilmik veya düğüm, halının kumaşlık derecesi, boyluk ve atkı ipliklerinin maddesi, bordürler ve uçlar, ölçü ve genel kompozisyon gibi konulara bakmak gerekir. Bunların her biri ayrı ayrı üzerinde durulması gereken mevzulardır.

Anadolu Selçuklu Halıları

1. Konya Alaeddin Camii Halıları

1905'te Alman Konsolosu Martin tarafından, Konya Alaeddin Camiinde bulunan Konya Halıları, Anadolu Selçuklu Dönemi halılarını temsil eder.⁽²²⁾ Anadolu Selçuklularından kalan halılar, düğümlü halı sanatının gelişmesinde önemli yeri olan örneklerdir. Bunlardan üçü, çok eskimiş olmakla beraber, bütün olarak kalmış büyük halılardır. Üç tanesi küçük boy halılardan kalmış büyük parça halinde; iki tanesi de büyük halılardan kalmış çok küçük parçalar olup, hepsi sekiz tanedir. Büyük halılardan bir tanesi 15 m² dir.⁽²³⁾

Konya Alaeddin Camiinde Anadolu Selçukluları'ndan kalan hakiki Gördes Düğümlü halıların varlığı düğümlü halılar tarihinde ilk defa, düzenli ve sürekli gelişmenin başlangıcı olmuştur.⁽²⁴⁾

2. Beyşehir Selçuklu Halıları

1930 yılında R.M. RİEFSTAHL tarafından, Beyşehir⁽²⁵⁾ Eşrefoğlu Camiinde bulunan üç halı parçası, Konya Halılarının teknik ve desen özelliklerini taşır. Riefstahl'ın Beyşehir Eşrefoğlu Camiinde bulunduğu halılardan ikisi, Konya Mevlana Müzesindedir.

(21) M.Ali MEHMEDOĞLU, "Türk veya Anadolu Halıları", İslam Ansiklopedisi, V. Milli Eğitim bakanlığı Yayınları İstanbul, 1980, s.137

(22) Neriman GÖRGÜNAY KIRGIZOĞLU, Altaylardan Tuna Boyuna Türk Dünyasında Ortak Motifler, Türksoy Yay. Ankara, 1995, s. 53-57

(23) Oktay ASLANAPA, a.g.e, s. 13-36; Şerare YETKİN, a.g.e., s.12 s.15-27

(24) Şerare YETKİN, a.g.e., s.12

(25) Beyşehir Konya'nın güney doğusundaki Beyşehir Gölü kıyısında ilçe merkezi

Üçüncü halı , Beyşehir'den Konya'ya getirildiği zaman, kayıptı ve yalnız, R.M.Riefstahl'ın yayınladığı resimlerden biliniyordu. Bu yayında 5 metre uzunlukta büyük bir halıdan kalma parça halinde Selçuklu halısı olduğu belirtilmiş; çiçekli halı olarak, Sivas'ta Gök medrese, Erzurum'da Çifte Minareli Medrese , Amasya'da Torumtay türbesindeki taş süslemeleri ile bağlantı kurulmuştur.⁽²⁶⁾

Sayın Oktay ASLANAPA 'nın bildirdiğine göre; bu kayıp halının büyük bir parçası, geçen yıllarda Londra'da Unger'in Keir Koleksiyonunda meydana çıkmış; koleksiyonun Fr. Spuhler tarafından hazırlanan halı kataloğunda 1978 de renkli olarak yayınlanmıştır. 207x185 cm. boyutlu bir halı parçası gördes düğümü ile yapılmıştır. Geniş bordürü , elibelinde kız motifleri ile zenginleştirilmiştir. Bu halı parçası, 1971 de Paris'te Jean Pozzi terekesi müzayedesinden, satın alınmıştır.

Almanya'da bir özel koleksiyonda bulunan diğer parça bunun üst yarısı olup kolayca birbirini tamamlamaktadır.⁽²⁷⁾

3. Fustat'ta Bulunan Selçuklu Halıları

Mısır'ın eski merkezi Fustat'ta 1935-1936 yıllarında yapılan kazılar ve araştırmalarda, irili ufaklı parçalar halinde 100 civarında Anadolu halısı meydana çıkarılmıştır. Önemli kısmı, 13., 14., 15. Yüzyıllara ait olan bu halılar, Anadolu'dan Mısır'a ihraç edilmiş halılardır. Bu halılardan çoğu, Lamm tarafından İsveç'e götürülmüş olup, halen Stockholm Milli Müzesi'nde, birkaçı da, Lamm'ın özel koleksiyonundadır. Önemli bir kısmı ise , Atina Benaki Müzesi'ne maledilmiştir. Benaki Müzesinde bulunanların hiçbiri, tanıtılmamış ve yayınlanmamıştır. Berlin, Kahire ve New York Metropolitan Müzelerinde de, daha başka Fustat Halı parçaları vardır. Bunlar da henüz yayınlanmamıştır.⁽²⁸⁾ İsveç müzelerindeki halılardan 29 parçanın resimleri ve desenleri Lamm tarafından yayınlanmıştır.

Fustat'ta bulunan bu halılardan yedi parçası, Selçuklu halıları gurubuna girmektedir. Oldukça sert yün kullanılarak Gördes düğümü ile yapılmış olan bu halılar, teknik ve dekoratif özellikleri ile de Konya halıları gurubu ile yakın benzerlik gösterir. Bazı değişik örnekleri ile Selçuklu halılarını zenginleştirmektedir. Bu parçalar aynı zamanda Selçuklu halılarının 14. Yüzyıla kadar uzandığını göstermektedir.⁽²⁹⁾

(26) Oktay ASLANAPA, Türk Sanatı 1. s.25.

(27) Oktay ASLANAPA, a.g.e. s.26

(28) Oktay ASLANAPA, a.g.e. s.28

(29) Oktay ASLANAPA, a.g.e. s.26

4. Selçuklu halıları ve Özellikleri

Böylece Selçuklu Halıları, 8 tanesi Konya Alaeddin camiinden, 3 ü Beyşehir Eşrefoğlu Camiinden 7 si Fustat'tan olmak üzere, tam ve parça olarak, 18 adettir. Bunlardan üçü bütün olarak kalmış, fakat yıpranmış; 15 i parçalar halinde zamanımıza kadar gelmiştir. Bu halılardan sadece ikisi, birbirinin eşi olup, geri kalanlar birbirinden değişik örnek ve renklerde dokunmuştur. 18 halıda 17 ayrı örnek görülmektedir. Bu kadar az sayıdaki halılarda, böylesine zengin ve değişik örneklerin bulunması, Selçuklulardaki yaratıcı gücü gösterir.⁽³⁰⁾

Bu 18 parça incelendiğinde, Selçuklu halılarında, genelde, geometrik motiflerin kullanıldığı; ayrıca stilize edilmiş bitki motiflerine de yer verildiği görülür. Selçuklu halılarında sık kullanılan motifler: Baklavalılar, Sekizköşeli Yıldızlar, kenarları düz veya çengellerle süslü Altıgen ve sekizgenler, "Çakmak" denilen "S" şekilleri, Koçboynuzları, U ve V şekillerinin yerleştiği Dörtgenler, Elibelindekiz motifleridir. Zemin kompozisyonu ise sade şekillerden ibaret olan motiflerin , kaydırılmış eksenle yerleştirilerek, sonsuzluk ifade eden sıralanmaları ile, meydana gelmiştir. Selçuklu Halılarının en karakteristik özelliği, uçları ok başını andıran, sivri üçgenlerle nihayetlenen, iri ve dik, kufi yazı veya benzer örneklerle süslü, gözalıcı bordürlerdir. Bu bordür şekli, Selçuklu halıları içinde, örgülü kufiden, çiçekli kufi'ye kadar gelişme göstererek şekillenir. Gelişen örgülü ve çiçekli kufi benzeri bordürler, 14. Ve 15. Yüzyıl halı tasvirlerinde, İspanya (Endülüs) ve erken Kafkas halılarına kadar etkisini göstermiştir.⁽³¹⁾ Kufi benzeri motiflerin Anadolu'da 19. Yüzyılda hatta 20. Yüzyılın başlarında da dokunduğu, günümüze kadar kalabilen örneklerden anlaşılmaktadır.

Selçuklu halıları bordürlerinde kufi benzeri yazıların yanısıra Koşanköpekler ile halk arasında "Deveboynu/Aşşık/kaydırma ve çeşitli adlarla bilinen motiflerle, ok-yay/Yaba motiflerine de yer verilmiştir. Selçuklu halılarının diğer bir özelliği de, aynı rengin farklı tonlarının, yanyana kullanılmasıdır. Koyu laciverdin yanında mat bir açık mavi; koyu şarap renginin yanında, puslu bir açık kırmızı rengin kullanılması gibi. Bu halılarda beyaz, kahverengi ve sarı renkler daima geri plandadır. Zemin ve motif arasındaki ton farkları ve motiflerin, sonsuzluk ifade eden bir anlayışla sıralanması, aynı örnekleli sade desenlere, zengin bir görünüş vermiştir.

(30) Oktay ASLANAPA, a.g.e. s.28

(31) Oktay ASLANAPA, a.g.e. s.14

Selçuklu Halılarında görülen karakteristik motifler daha sonraki yüzyıl halılarında da çeşitli kompozisyonlarla devam etmiştir. Osmanlıların halı sanatındaki ilk faaliyetleri, Selçukluların geliştirdiği ve sağlam temeller üzerine yükselmeye başlamıştır. 14. Ve 15. Yüzyıl boyunca yapılan halılar, teknik ve motif bakımından, Selçuklu Halı Sanatının prensiplerine bağlı kalmıştır. Bergama halıları, Selçuklu Halılarının birçok motiflerini günümüze kadar yaşatmışlardır.

Bu halıların kompozisyondaki sonsuzluk prensibi, bütün Türk halı sanatının temel prensibi olarak süregelmiştir. Bugün birçok Anadolu halı, kilim ve öteki düz dokumalarında Selçuklu halılarının motifleri görülmektedir. Bu husustaki örnekler aşağıdaki bölümlerde verilecektir.

Burada Anadolu Selçuklu Halıları hakkında bazı kaynaklarda verilen bilgileri aktarmadan geçemeyeceğim. 13. Yüzyılda yaşamış olan ünlü İtalyan bilgini Marco Polo seyahatnamesinde, "Türkomenli" (yani Türkmeneli) dediği Anadolu şehirlerinde, dünyanın en iyi ve en güzel halılarının yapıldığını yazmaktadır.⁽³²⁾ MİGEON ise bir eserinde⁽³³⁾ MARTİN'den aldığı bilgiye göre Marco Polo'nun Konya'da büyük ölçüde halı dokunduğunu bizzat gördüğünü belirtmiştir. Kurt ERDMANN da "Konya Halıları" gerçekten 13. Yüzyılın en iyi halıları idi" demiş ve Sultanların Sarayları'nda kullanılan halıların bu halılar olduğunu belirtmiştir.⁽³⁴⁾

Kurt ERDMANN, Konya Halılarının bu derece gelişmiş olarak Anadolu Selçuklularının halılarındaki düğüm tekniğinin 13. Yüzyıl başında büyük ve uzun geleneğe dayandığını belirterek, şöyle demiştir:

(Horasan'dan gelen) "Selçuklular" düğüm tekniğini Anadolu'ya kesinlikle kendi memleketlerinden getirmişlerdir. Bütün göçebe bölgelerde olduğu gibi bunlar da ilk zamanlar, sadece ev tezgahlarında kendi şahsi ihtiyaçları için, halı dokumuşlardır. Bunun ilk başlangıcı hakkında, hiçbir fikrimiz yok; fakat 12. Yüzyıl boyunca ev tezgahlarından şehirdeki büyük tezgahlara geçilmiştir. Bu atölyeler süratle gelişerek, Anadolu Selçuklu Sanatının en parlak devri olan 13. Yüzyılın ilk yarısında, Alaeddin Camiindeki şaheser halıları üretecek seviyeye çıkmıştır.⁽³⁵⁾

(32) Oktay ASLANAPA, a.g.e. s.32-33

(33) MARTİN, (Dr. F.R.) History of Oriental Carpets Before 1800, Pl en Couleurs Londres, Quaritch, 190 (Gaston MİGEON Manuel d'Art Musulman Arts Plastique et Industrielle. Paris 1927, s.353)

(34) Kurt ERDMANN, Der Turkische Teppich Des 15. Jahrhunderts, (Türkçe tercümesi, H.Taner, İstanbul Ü.Ed.Fak. Yay:765, İstanbul, 1960. S.102-103

(35) Kurt ERDMANN, a.g.e. s.102-103

Marco Polo seyahatnamesinin, H.YULE tarafından yapılan İngilizce tercümesinde, şöyle bir pasaj vardır:

"Türkomanya yani Anadolu şehirlerinde, üç sınıf insan yaşar: Bunlardan Türkomanlar, hayvancılıkla uğraşan, bundan ötürü dağlarda ve yaylalarda yaşayan (Yörük) insanlardır. Öteki iki sınıf ise, Rumlar ve Ermenilerdir. Bunlar köylerde ve şehirlerde yaşar, ticaretle uğraşırlar. Bunlar dünyanın en iyi halılarını dokurlar. Buna mukabil Ramusio'nun verdiği daha doğru bir İtalyanca metin ise şöyle denmektedir:

"Öteki iki sınıf ise, Rumlar ve Ermeni'lerdir ki, bunlar şehirlerde otururlar. Ticaret ve elişçiliği ile uğraşırlar. Orada (yani şehirlerde) dünyanın en iyi ve güzel halıları dokunur."⁽³⁶⁾

Kurt ERDMANN, Marco POLO'nun H.Yule'nin tercümesinde görüldüğü gibi, düğüm sanatının Rumlar'ın elinde bulunduğu dair bir iddia serdetmediğini belirterek, sadece "Dünyanın en iyi ve en güzel halılarının, Anadolu Selçuklularının şehirlerde yapıldığını söylüyor ve şöyle devam ediyor; Tabi bu bazı (işçi) düğümcülerin Rum ve Ermeniler olabilecekleri ihtimalini ortadan kaldırmaz. Hatta bu akla da pek yakındır. Rumlar ve Ermeniler becerikli işçilerdi ve her devirde işçi olarak kullanıla gelmişlerdir. Ancak ne var ki, önemleri bundan ibaretti. Sanat sahalarında yaratma bakımından, hiçbir etkileri olmamıştır. Konya halılarının her düğümü, Selçuktur. Anadolu Hayvan halılarında görülen bazı münferit motiflerin, Bizans'tan mülhem olması, bunların Rum işçileri tarafından yapıldığını göstermez. Halıyı düğümleyen işçiler, hiçbir zaman onun kompozisyonunu tayin edemezler."⁽³⁷⁾

DİMAND da, Marco POLO'ya dayanarak, Selçuklu Halılarının Sivas ve Kayseri'de dokunduğunu, fakat esas merkezinin, Konya olduğunu ve dünyanın en iyi ve en ince halılarının, Selçuklu İmparatorluğu döneminde yapıldığını belirtmiştir.⁽³⁸⁾

Diğer çağdaş kaynaklardan alınan bilgiler de Marco Polo'yu desteklemektedir. Ebül-FİDA'nın 1274 yılında ölen İbni SAİD'den aldığı bilgilere göre; bütün dünya ülkelerine ihraç edilen Türkmen Halılarının orada (Anadolu'da) yapıldığı anlatılmaktadır. Üretim merkezi olarak özellikle Aksaray'ın adı geçmektedir.⁽³⁹⁾

(36) Kurt ERDMANN, a.g.e. s.102-103

(37) Kurt ERDMANN, a.g.y. s.96

(38) M.S.DİMAND, Oriental Rugs in the Metropolitan Museum of Art, New York, 1973, s.19

14. yüzyılın başında Anadolu'da seyahat eden Arap İbni BATUTA da, Aksaray Halılarını övmüş ; bu halıların Mısır, Suriye, Irak, Hindistan, Çin ve İran'ı kastederek, (öteki) Türk ülkelerine hıraç edildiğini belirtmiştir. Kurt ERDMANN, bu iddiada, Çin ve Hindistan'ı biraz abartılmış buluyor; Mısır'da (Eski Kahire'de bulunan örnekler bakarak, bu halıların XIII. yüzyılda oraya ihraç edildiğini doğrulayarak şöyle der:⁽⁴⁰⁾

Arap kaynaklarına göre, Konya halıları tezgahlarının Aksaray, Marco POLO'ya göre, Kayseri ve Sivas'ta oldukları aşıkardır. Bu halılar Anadolu Selçukluları şehirlerden bir çoğunda yapılmıştır.⁽⁴¹⁾

AZERBAYCAN HALI SANATI

Azerbaycan, dünya halıcılık sanatının en eski vatanlarından biridir. Azerbaycan'da "halı ve halça" kelimeleri her ikisi birden kullanılıyor. Azerbaycan'da yayınlanan lügatlere baktığımız zaman bu kelimeleri şu şekilde buluyoruz. "Halı": "Büyük halça", "halça" "Duvara asmak veya yere döşemek için muhtelif renkli yün veya ipliklerden dokunmuş nakışlı sergi"⁽⁴²⁾ demektir. Osmanlılarda "kaliça" ve "halıça", küçük halı, küçük Türk halısı, seccade⁽⁴³⁾ olarak geçmektedir.

Burada Azerbaycan halı sanatının gelişmesine sebep olan tabiata bir göz atmak yerinde olacaktır. Gözlerimizin önünde nihayetsiz düzlükler ve çimenler, zirveler ve karlı dağlar ve enginlerde kumlu deniz sahilleri vardır. Bereketli toprak, yumuşak iklim, ılık güneş ışınları estetik oluşumunun bütün sahalarının gelişimi için güzel şartlar hazırlar.

Kafkasya'da yetişen 6.000 çeşit bitkinin 4.100'ü Azerbaycan topraklarındadır. Bu bitkiler büyük güzellik kaynağıdır. Azerbaycan eskiden beri doğunun yüksek derecede gelişmiş bir bölgesi olmakla, pamukçuluk ve hayvancılık bakımından da çok önemi haizdi.

(39) Mehlika Akyol KAŞGARLI, Haç Motifli Halılar Meselesi, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı:3, Mayıs 1985. İstanbul, s.36-37

(40) Neriman GÖRGÜNAY KIRGIZOĞLU, a.g.e., s.56

(41) Kurt ERDMANN, Siebenhundert Jahre orienttepp, Bussebeche Verlags Buchhandlung Herford, Germany 1966, s.119, Kurt ERDMANN, The History of Early Turkish Carpets, London 1977, s.14.

(42) Komisyon, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, IV, İlim, Bakü, 1987, s.297

(43) Tarama Sözlüğü, I, "Halı" maddesi, Türk Dil Kurumu Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1943

Güneyden kuzeye, doğudan batıya giden yolların kesiştiği yerde yerleşen Azerbaycan toprakları aynı zamanda iktisadi ve siyasi bakımdan da Merkezî bir önem taşıyordu.⁽⁴⁴⁾

Türk halı sanatı tarihi içinde Azerbaycan da layık olduğu mevkidedir. Bu durumu, tarihi seyri içinde, ulaşabildiğimiz kaynaklardan vermeye çalışalım. Azerbaycan halıları VII. ve VIII. asırlarda iyi bir şekilde dokunuyor ve geliyordu.⁽⁴⁵⁾ X. asra ait (miladi 982) "Hududü'l-Alem" adlı el yazmasında denilir ki, "Azerbaycan şehirleri, çuvalları ve palazları ile meşhur olmuştur. Nahçıvan, Hay ve Salmaz şehirleri zilileri, halıları ve dokumacılık mamulâtı ile, Erdebil ve Şirvan ise rengarenk ipek ve yün parçaları ile şöhret kazanmıştır."⁽⁴⁶⁾

Meşhur İslam tarihçilerinden Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi (839-923), Azerbaycan'ın Araplar tarafından fethi konusu anlatılırken şöyle der: "Orada deniz kenarında bir şehir vardı ona Hazez derler. Orada tüccarlar toplanıp alış veriş ederler. Bu Hazzez'de bütün yollar birleştiğinden ona Babü'l-Ebvab derler, âlâ seccadeleri orada dokurlar."⁽⁴⁷⁾

Tarihçi, coğrafyacı ve seyyah el-Makdisi (X.asır) Azerbaycan'ın Berde ve Erdebil şehirlerinden bahsederken "Berde'de kaliteli ve güzel ipek ve dokuma halıları, Erdebil de ise yine halı kilim türü şeylere rastlanmıştır"⁽⁴⁸⁾ tanımında bulunur.

Azerbaycan klasik edebiyatında, özellikle Tebrizi'nin (XI.asır) Nizami Gencevi'nin, Hakan-ı Şirvani'nin (XII. asır) ve başkalarının eserlerinde halı tasvirlerine yer verilmiştir.⁽⁴⁹⁾

XIII. asırda Şarkı gezip dolaşmış olan meşhur İtalyan seyyah Marko Polo şöyle yazıyor: "Azerbaycan'da bütün dünyada şöhret bulmuş parçalar, halılar ve kılıç kınları hazırlayan hayli güzel sanatkar vardır."⁽⁵⁰⁾ Diyerek müşahadelerini belirtir.

(44) Latif KERİMOĞLU, Azerbaycan Halısı, Bakü, 1965, s.7

(45) Cafer Mucuri, Azerbaycan Halıları, Işık, Bakü, 1981, s.1

(46) Latif KERİMOĞLU, a.g.e., s.8; Peter BAUSBACK, Antike Orientalische knüpfkunst, Ausgabe,1976

(47) Ebu Cafer Muhammed b.Cerir et-TABERİ, , Tarih-i Taberi Tercemesi, III, Çev. (Bilinmiyor), Sebât Basımevi, Konya, 1974, s.111

(48) el-Makdisi, Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim, Mertebetü Medbuli, 3. Baskı., Kahire. 1991. S.380

(49) Latif KERİMOĞLU, a.g.e., s.9

(50) Latif KERİMOĞLU, a.g.e., s.9

XV. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'lı halı dokuyucuları, ipek halıcılığa ağırlık vermişlerdir. Bu yüzyılda ipek ile beraber altın, gümüş ip ve değerli taşlar malzemenin arasında kullanılmıştır.⁽⁵¹⁾

XIII-XIV. asırda Azerbaycan'da dokunan halılar Avrupalı tüccarların dikkatini çekmiştir. Bu sebeple tüccarlar seyyahlar ve muhtelif ülkelerin elçileri satmak veya hediye etmek için buradan güzel halılar götürmüşlerdir. Artık XV. Yüzyıldan itibaren Avrupa ressamlarının eserlerinde Azerbaycan halıları tasvir olunuyordu. Bu konuda örnek olarak şu eserleri gösterebiliriz. Hans Holbein'in "Elçiler" ve Hollandalı sanatçı Yan Van Eik'in "Keşiş Van der Pale Madonnası" isimli resimlerinin fonunda bir "Kuba" halısı yer almıştır.⁽⁵²⁾

XVI-XVII. asırlar, Safeviler devrinde Azerbaycan'ın halıcılık sanatının yükselme çağlarındanidir. Bu devirde Tebriz, Erdebil, Şamahı, Gence ve Berde halı merkezleridir. Bu asırda yaşamış olan Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde şöyle der: "Erdebil Azerbaycan şehirlerindedir."⁽⁵³⁾ Şahların türbelerinde ne kadar gümüş ve altın kap cevahir, kandiller, kıymetli eşya ve ipek halılar varsa hepsi İstanbul'a götürülmüştür.⁽⁵⁴⁾ Bu dönem halılarında nebati motiflere daha çok rastlanır. Ayrıca malum olduğu gibi halı asıl manada dokuyucunun emeğinin mahsulüdür. XVI. Ve XVII. Asırlarda özel siparişte dokunmuş birçok Azerbaycan halısı halk kültüründen daha çok saray ince sanatının⁽⁵⁵⁾ örneklerini hatırlatır.⁽⁵⁶⁾

XVIII. ve XIX. Yüzyıla ait çeşitli halı ve düz dokuma örnekleri artık çeşitli yerlerde sergilenmeye başlanmıştır. 1967 yılında Bakü'de "Devlet Halı Dokuma Sanatları Müzesinde" sergilenmiştir.⁽⁵⁷⁾

XIX. ve XX. Yüzyıllarda ise evvel ki devirlerde olduğu gibi el sanatları dalında en çok yayılmış sanat çeşidi halıcılık idi. Halının dokunuşunda pamuktan ve başka bitkilerden hazırlanmış iplerden geniş istifade edilmesi ve özellikle tabii boyaların ucuz sun'i boyalarla değiştirilmesi, Azerbaycan halılarının dünya pazarlarındaki eski ününü azaltmıştı. Bu şöhretim kaybolmasına XIX. Asrın sonlarında Avrupa sanayileri tarafından Türkiye ve İran'da kurulmuş halı

(51) Latif KERİMOĞLU, a.g.e., s.

(52) Latif KERİMOĞLU, a.g.e., s.

(53) Evliya Çelebi Seyahatname, 7. Çev: Zuhuri DANIŞMAN, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1970, s.70

(54) a.g.e., s.74

(55) İnce Sanat: El Sanatı anlamında kullanılmaktadır.

(56) Rasim EFENDİOĞLU, Azerbaycan Halk Sanatı, Işık, Bakü, 1984, s.67

(57) Latif KERİMOĞLU, a.g.e., s.10

fabrikaları da etkili olmuştur. Fakat bütün bunlar, el dokuması halıların yerini düğüm ve boya bakımından kesinlikle dolduramamıştır. XIX. Asrın sonlarında başlayan halıların bedii ve teknik özelliklerinin hayli zayıflamasına bakmayarak ananevi halı çeşitleri ve kompozisyonları kendini korumasını bilmiş ve devamlı gelişimini sağlamıştır.⁽⁵⁸⁾

Azerbaycan'da halıcılık o kadar yayılmış ki, halkın her an iç içe olduğu bir meslek dalı olmuştur. Bu durum kız isterken bile sorulan bir mevzu durumuna gelmiştir.⁽⁵⁹⁾ Hatta Azerilerin "tapmaca" dedikleri bulmacalara bile konu olmuştur.⁽⁶⁰⁾ Tarihin her döneminde halı ve halıcılıkta sürekli beraber olan Azeri Türkleri, bu durumu bir hayat tarzı olarak benimsemişlerdir.

Asrımıza kadar ulaşan en eski Azerbaycan halıları XIII. ve XV. Asırlara aittir. Böyle nadir halılar arasında İstanbul'da Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan "Şirvan Halısı" (XIII-XV. Asırlar), "Kazak halısı"(XV. Asır) Berlin İnce Sanat Müzesinde "Şirvan Halısı" ve "Kazak Halısı" (XV. Asır) örneklerini vermek mümkündür. Türkiye'de olan en eski halı ise, XIII. Asırda önceleri Beyşehir'de Eşrefoğlu Camii'ne hediye verilmiş olan halıdır. 1932 yılında Konya Mevlana Müzesine getirilmiştir.⁽⁶¹⁾

İstihsal tekniğine ve bedii duruma göre Azerbaycan halısı iki kısma ayrılır: "Havsız ve Havlı Halılar"⁽⁶²⁾"Palas" "cicim", "kilim", "zili", verni", sunmak", "hurç", mefreş", "çul", "Havsız" halı ise meşhur Türk halısıdır. Bütün dünyada Kafkas halısı adı ile tanınan havlı ve özellikle havsız halıların %90'nı Azerbaycan halıları teşkil eder.⁽⁶³⁾ Azerbaycan halılarına aittir. Havlı Azerbaycan halıları aynı zamanda Türkiye'nin de bir çok yerinde olmakla beraber özellikle dört büyük müzede toplanmıştır. Bunlar İstanbul'da Türk ve İslam Eserleri Müzesinde, Topkapı Sarayı Müzesinde, Halı Müzesinde ve Konya Mevlana Müzesindedir.⁽⁶⁴⁾

(58) Rasim EFENDİOĞLU, a.g.e, s.128

(59) Halça dokuyabilersen mi? Bkz..Latif KERİMOĞLU, a.g.e., s.12

(60) v Rasim Eferdioğlu, Azerbaycan Bedii Sanatkarlığı Dünya Müzelerinde, Işık, Bakü, 1980, s.43 Bizce bu halı Selçuklu halısı olarak kabul edilmiştir. Bizce bu halı Selçuklular zamanında Azeri dokumacılar tarafından orijinal uslubla meydana getirilmiştir. Devir Selçuklu, halı ise teknik olarak Azerbaycan özelliklerini yansıtmaktadır.)

(61) Havsız tüysüz havlı tüylü demektir.

(62) Latif KERİMOĞLU, a.g.e., s.12

(63) Rasim Eferdioğlu, Azerbaycan Bedii Sanatkarlığı Dünya Müzelerinde, Işık, Bakü, 1980, s.135-136

(64) Besim ATALAY, "Halı ve Halıcılık" maddesi, Türk Ansiklopedisi, XVIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1970, s.365

Bu merhalede Azerbaycan'ın komşularına bir göz atacak olursak şunları tespit ederiz; Kafkasya'da Azerbaycan dışındaki Türk Cumhuriyetleri ve Türk bölgelerinde, bütün Türk boylarında olduğu gibi halıcılık gelişmiştir. Onlarla Azeri halılarının birbirine yakın olması gayet tabiidir. Ermenistan'a gelince, oranın başkenti Revan adında bir Türk şehridir. Tarihte ve günümüzde eğer Ermenistan'da halı dokunuyorsa burada yaşayan Azeri Türklerinin eseridir veya muhakkak Türklerden öğrenmişlerdir.

İran'a gelince, Kafkas halıcılığı ile İran halıcılığı birbirinin üzerine tesirler yapmışlardır. Bununla beraber Kafkas dokumalarında eski asalet yaşamaktadır. Kafkas halılarının bu bakımdan Buhara halılarına benzeyen çok yönü vardır.⁽⁶⁵⁾ Fakat daha önce bahsettiğimiz İran halısı ile Türk halısı arasındaki farklara uymayan ve İran etkisiyle teşkil eden resimli halılar, zaman zaman Azerbaycan'da dokunmuştur. Bunlar "Şeyh Safi", Fuzuli ve Lenin gibi kişilerin resimlerinin yapıldığı halılardır.⁽⁶⁶⁾ Bu istisnalar dışında genel olarak düğüm, renk, motif, desen ve kompozisyon açısından Azerbaycan halıları, Türk kökenli olduğunu çok net bir şekilde ifade eder.

Günümüzde Azerbaycan halıcılığı ana hatlarıyla şu durumdadır. "1928 yılında Azerbaycan'da Azer Halı Birliği" teşkil olundu. Bu birlik cumhuriyetin muhtelif yerlerinde kurulan fabrikalara öncülük etmiştir. Bu fabrikalarda tecrübeli halı dokuyucuları ile genç kızlar çalışmaktadırlar. Dokuyucular klasik ananeye sadık kalarak el dokumasıyla güzel, zarif halılar ortaya koymaktadırlar. Bu halılar milletlerarası sergiler ve fuarlarda aranmakta ve sergilenmektedir.

Yeni halılar ise halk sanatının öz motiflerini ihtiva eden milli kültürden istifade edilerek ressamlar tarafından hazırlanmaktadır. Baku'de "Halıcılık derneği" kurulmuştur. Burada gençler haftada iki defa halk sanatının esaslarını öğrenmektedirler. Azerbaycan'ın bütün halı merkezlerinde teknik bilgiler veren okullar açılmıştır, Yine İnce Sanat Enstitüsünde halı ressamları yetiştiren Halıcılık Fakültesi açılmıştır. Takriben 40 yıldır da Azerbaycan İlimler Akademisinin Mimarlık ve İnce Sanat Enstitülerinde halıcılığın nazari esaslarını hazırlayan "Dekoratif Sanat Şubesi" faaliyet göstermektedir. Bu şubenin başkanı Latif KERİMOĞLU'dur.

(65) Besim ATALAY, "Halı ve Halıcılık" maddesi, Türk Ansiklopedisi, XVIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1970, s.365

(66) Cafer Mucuri, a.g.e., s.1

1967 yılında Bakü'de dünyada ilk defa Devlet Halı Müzesi açılmıştır. Bu ve yukarıda adı geçen müesseselerin teşkili, halı sanatının bedii, nazari ve teknolojik cihazlarının daha derinden öğrenilmesine imkan vermiştir.⁽⁶⁷⁾

TEKNİK ÖZELLİKLER

Malzeme : Malzemelerde genellikle atkı, çözgü ve ilme⁽⁶⁸⁾ yün olarak kullanılmıştır. Buna "yüne yün" tabir edilir. Bazı Türk halılarında keten, pamuk ve metal süslemeli iplikler kullanıldığını görüyoruz.⁽⁶⁹⁾

Zaman zaman ekonomik hayatın şartları gereği veya çeşitli sebeplerle imkanların azalmasından dolayı atkı ve çözgüden biri veya her ikisi birden pamuk olabilir. Buna misal vermek gerekirse, XIII. Yüzyılda Moğollar devrinde Azerbaycan halkı özellikle köylerde fakir bir hayat sürerlerdi. Halılar ve diğer dokumalar siyah boya ile boyanmış pamuktan yapılırdı. Fakat Moğolların emri gereği aynı devirde kaliteli halılar, kuş tüyü yada düz dokuma olarak üretilirdi. Onlar keçi veya deve yününden ve iplikten yapılırdı. Ama bu halılar onları yapanlar tarafından kullanılmazdı ve ustalara para da vermezlerdi.⁽⁷⁰⁾

Görüldüğü gibi Azerbaycan halı tarihinde en çok yün kullanılmakla beraber, pamuk, deve yünü ve keçi yününden de istifade edildiği durumlar olmuştur.

Teknik : Azerbaycan halılarında "Türk düğümü" tekniği kullanılmıştır. Özellikle bizim incelemiş olduğumuz halıların tamamı böyledir.

Daha önce temas ettiğimiz gibi "Türk düğümü (Gördes düğümü), bükülmüş renkli yün ipliğin bir ucu bir atkı (argac)nın, öteki ucu ise bitişik atkı'nın üzerine düğümlenir. Düğümlerin istikameti atkı veya çözgü (arş)nün durumuna göre değişir. Atkılar iki seviyede ise, düğümler simetrik değildir, sağa veya sola doğru meyilli olur. Buna göre düğümler çeşitli şekiller gösterir. Bunları şöyle sıralayabiliriz :

(67) Latif KERİMOĞLU, a.g.e., s.10-11

(68) atkı: Bir kumaşın enine olan iplikleridir. Dokumacılıkta buna argaç ta denir.(Bkz. Celal Esat ARSEVEN, Sanat Ansiklopedisi, II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1975, s.674)

Çözgü: Uzunluğuna olan iplere çözgü veya arış denir.(Bkz. Celal Esat ARSEVEN, a.g.e., 765)

İlme: Düğümlene, bağlama ve düğüm demektir. (Bkz. Halil AÇIKGÖZ a.g.m. s.165)

(69) Bkz.H.Örcün BARIŞTA, Türk El Sanatları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Ankara, 1998, s.108-109

(70) Latif KERİMOĞLU, Azerbaycan Halıları, II. Bakü, 1983, s.207

a. Atkılar aynı seviyede olduğundan düğümlerin uçları da aynı seviyededir. Düğüm sıraları arasından ikişer çözüğü geçirilmiştir.

b. Atkılar iki seviyeli olduğundan düğümler sağa kaymıştır. Düğüm sıraları arasından ikişer çözüğü geçirilmiştir.

c. Burada da atkılar iki seviyelidir, fakat bu defa düğümler sola kaymıştır.

Her üç halde de "Türk düğümü" kullanılmış, sadece düğümlerin istikameti değişmiştir. Türk tekniğinde renkli yün ipliğinin iki ucu da atkılara ayrı ayrı düğümlendiği için bu halılar sağlam olur. Düğümlerin hususiyeti bakımından bu halılar daha ziyade geometrik, üsluplanmış ve köşeli örneklere elverişlidir. Bu teknik bütün Türk ve Kafkas halılarında kullanılmıştır.

Diğer düğüm teknikleri de şunlardır:

a. İran veya Sine düğümü denilir. Bu teknikte renkli yün ipliğinin yalnız bir ucu bir atkının etrafına sarılır, diğer ucu ise sarılmadan bitişik atkının arkasından üste çıkartılır.

b. Tek atkı üzerine bağlanan düğümlerdir ki, diğer düğümlerden çok daha az kullanılmıştır. Bu İspanya halılarında ve Orta Çağ Avrupa duvar halılarında görülür.⁽⁷¹⁾

Boya : Azerbaycan halılarında XIX. Asrın sonlarına kadar tabii boya kullanılmıştır. Bu dönemden sonra yavaş yavaş sun'i boyalar girmeye başlamıştır. Bu durum fabrikasyon imalatta ortaya çıktı. Buna mukabil halk arasında el dokuması örneklerle Azerbaycan halıları motifte, renkte, teknikte ve kompozisyonda olduğu gibi boyada da an'anevi durumu ve asaleti korumuştur.⁽⁷²⁾ Nebati boyaların elde edilmesinde meyve kabuğu ve köklerden istifade edilmiştir⁽⁷³⁾

Boya veren bitkileri, ilkbahar ve yaz aylarında yaş iken toplamak en uygun zamanlamadır. Ancak bunların kurutulularak saklanması da mümkündür. Bunda birinci şart, genellikle çiçek, yaprak ve tohumun en uygun olduğu bir zamanda toplanmasıdır. İkinci şart ise bitkilerin yetişme ve gelişmesinin en müsait olduğu yöredir. Güneş alma durumuna göre, içerdiği boya maddesinin

(71) Ernest DİEZ-Oktay ASLANAPA, a.g.e., s.257; Celal Esat ARSEVEN, a.g.e., s.674; Şerare YETKİN, Türk Halı Sanatında Bir Teknik Özellik, Vakıflar Dergisi , XIV, (1982), s.120; Hermann HAACK, a.g.e, s.21

(72) Rasim EFENDİOĞLU, Azerbaycan Halk Sanatı, Işık, Bakü, 1984, s.128; Michael Bischof, Quality Control Problems With Naturel Dyes, Türk El Sanatlarının Dünyü, Bugünü ve Yarını Sempozyumu, Ş.Ü. Türk El Sanatları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 4 Nisan 1994, Konya

(73) Cafer Mucuri, a.g.e., s.2

miktarı fazlaşır. Odunsu bitkilerde ise, boya maddesi ağacın dallarındaki kabuğun içi ile gövde kabuklarındadır.

Boya işleminde kullanılan yardımcı maddelere mordan denir. Bu maddeler hem boyayı tespit eder, hem de yeni renk nüanslarının ortaya çıkmasını sağlar. Mordanlar da tabii ve kimyevi olarak ikiye ayrılır. Tabii olanlar, meşe palamudu, koruk suyu, sirke, turunç suyu, sütleğen sütü, kil, kireç, odun külü gibi⁽⁷⁴⁾ maddelerden elde edilir.

Görüldüğü gibi Azerbaycan'da yetişen binlerce çeşit bitki ve tabiat şartlarının elverişliliği, tabii boyaların elde edilmesine son derece müsait zemin hazırlamıştır.

Renk : Azerbaycan halıları, Azerbaycan'ın rengarenk tabiatının bütün güzelliğini, semanın maviliğini, meşelerin yeşilliğini, dağ yamaçlarının elvanlığını, karlı zirvelerin beyazlığını aksettirir. Bu halılarda kırmızı nar tanelerinin sarı zaferanın ve kahreba üzümünün renkleri çok güzel bir şekilde kaynaşmıştır. Zaten Azerbaycan halıları renklerinin tükenmez zenginliği, nakışların tekrar edilmez ahengi, tasarım tahayyülünün gücü ve yüksek sanatkarlar ile farklılık arzeder.⁽⁷⁵⁾

Ayrıca Azerbaycan halıları renk uyumlarına göre şiir ve musiki gibi derin tesirler bırakır.⁽⁷⁶⁾ Birbirine zıt muhtelif renklerin ahenk içinde olmaları bu halıların tipik hususiyetlerindedir. Bir başka özellik ise halk ustaları renklerin parlaklık ve sönüklüğünü, tezatlığını renk kavrama ilmini bilmeseler de yakından hissetmişlerdir. Bu cümleden olarak ustalar parlak renklerden biri olan al kırmızıyı alıştım-yandım diye adlandırmışlardır. "Ak ile yeşil, hoş yaraşır", "kırmızı-sarı, çağırma-bari" gibi ifadeler onların kavranışına ve alakalarına birer örnek teşkil eder.⁽⁷⁷⁾ Azeri sanatkarlar renklerin birbirine nispeti ölçüsünde haliya uzaktan ve yakından tesir etme özelliği kazandırmışlardır.

Azerbaycan halılarında ağırlıklı olarak kırmızı ve mavi ana renkleri ve yakın tonları kullanılmakla beraber, motiflerinde ve bordürlerde siyah, beyaz ve diğer çeşitli renkler kullanılmıştır. Al renk en çok kullanılan renktir. Bundan sonra deve tüyü ve beyaz gelir. Lacivert, açık mavi ve az yeşil başlıca renklerdir.⁽⁷⁸⁾

(74) Gürbüz UĞUR, Türk Halılarında doğal renkler ve Boyalar, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998, s.11

(75) Latif KERİMOĞLU, Azerbaycan Halısı, Bakü, 1985, s.8

(76) Cafer MUCURİ, a.g.e., s.-1

(77) Rasim EFENDİOĞLU, a.g.e., s.43

Motif : Azerbaycan halılarının bedii özelliği ve manası özellikle onları bezeyen motiflerden ileri gelir. Çünkü motif tatbik olduğu sanat numunesini bezemekle beraber onun manasını da ifade eder. Bu şekilde halk sanatkarları öyle halılar dokuyorlardı ki, onların üzerindeki motifler hem uzak hem de yakın mesafeden bakılınca güzel bir tesir bırakıyordu.⁽⁷⁹⁾

Azerbaycan'da dokunan halıların ortak özelliği, desenlerin geometrik şekillere önemli derecede bir eğilim göstermesidir.⁽⁸⁰⁾ Bunun yanında nebati motiflere de sıkça rastlanır. Özellikle XVI-XVII. Asırlarda devrin en çok yayılmış bezeme unsurlarından olan, nebati motiflere daha çok tesadüf edilir. Gül, çiçek, budak, ağaç unsurlarının birleşmesinden meydana gelen motifler halı üzerinde nisbeten sathi üslupta verilse de burada devrin ananevi nebati bezemelerinden olan nar, erik, erik ağacı, lale, kızıl gül, karanfil ve nergiz gibi bitkilerin tasvirlerini kolaylıkla görebiliriz.⁽⁸¹⁾

Ayrıca Araplar tarafından alınan ülkelerin ve İslamiyeti kabul etmiş olan milletlerin Arap alfabesi ve özellikle kufi hattı kullandığı bilinir. Harflerin şekli, Azerbaycan halı süslemesindeki kırık çizgilere benzediği için bu harfler başlangıçta namazlık halı süslemelerinde görülür. XIV-XV. Yüzyıllarda bu harfler bir yazının veya resmin etrafındaki süslemeler gibi bütün kuzey doğu Azerbaycan halılarında kullanılmıştır.⁽⁸²⁾

Kompozisyon : Kurulması gereken sistemlerin tasarımının yapılması bir ön şarttır. Halının da önceden kompozisyonunun tasarlanması ve bilinmesi gerekmektedir. Halının modeli varsa her bir ilmeğin rengi karışık şekilde de olsa önceki ilmelerle uygun olarak önceden bilinecektir. Zaten tasarım şeylerin miktarına göre bütünlüğünü hafızada tasavvur etme imkanı verir. Başka bir ifadeyle gözün görmediğini, beyin önceden anlayabilir.⁽⁸³⁾ Böylece halıda estetiğin ortaya çıkması planlanmış olur. Estetik, el sanatlarının gelişmesinde de vazgeçilmez bir değerdir. El sanatı ve özellikle halı dokuma sanatı ile estetik birbirini tamamlar. Estetik, sanatın içtimai gayesini belirler. Sanat ise estetiğin prensip ve verilerini zenginleştirmek için materyal verir.⁽⁸⁴⁾

(78) Besim ATALAY, a.g.e., s.365

(79) Rasim EFENDİOĞLU, a.g.e., s.43

(80) Hermann HAACK, a.g.e., 42

(81) Rasim EFENDİOĞLU, a.g.e., s.68

(82) Latif KERİMOĞLU, Azerbalcan Halıları, II, Bakü, 1983, s.205

(83) Hudu Surhay MEHMEDOĞLU, Nakışların Yaddaşı, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1981, s.11

Azerbaycan halıları kompozisyon bakımından muhtelifdir. Halılar nerede ve hangi maksat için kullanılacaksa, umumi kompozisyonu, ölçüsü bezemeleri ve hatta rengi de buna göre değişir. Azerbaycan halıları çeşitlidir. Bunlar:

- a. Seccadeler
- b. Duvar halıları
- c. Sarayları döşemek için otağ halıları,
- d. Ev halıları
- e. Yolluk halılar gibi⁽⁸⁵⁾

Azerbaycan halılarının kompozisyonları, bir kaide olarak birbirine bağlı olan iki unsurdan ibarettir. Bunlar halının göbek kısmı ve bordürleridir. Göbek motif ve madalyonları ile bordür motiflerinin uyumlu olması gerekir.⁽⁸⁶⁾

Azerbaycan halılarının kompozisyonunda XIX-XX. Yüzyıllarda Avrupa'nın ve Rusya'nın tesiriyle ananevi bezemelerden biraz uzaklaşma görülürse de İstanbul'un muhteşem minareli camileri sergilenmeye başlanmıştır.⁽⁸⁷⁾

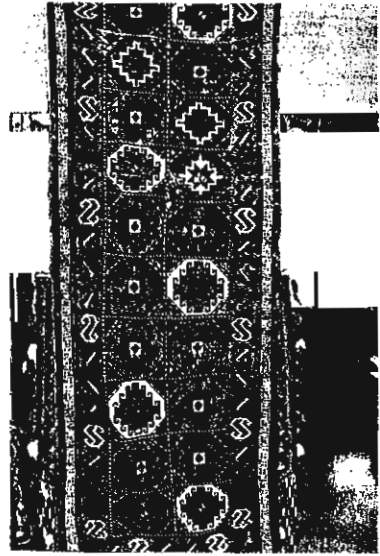
Azerbaycan halıları dört ana bölgeye ayrılarak incelenir. Bunlar, "Kuba-Şirvan", "Gence-Kazak", "Karabağ" ve "Tebriz" grupları diye adlandırılır.

(84) Cafer USTABEYOĞLU, estetik ve İnce Sanat, Işık, Bakü, 1992, s.75

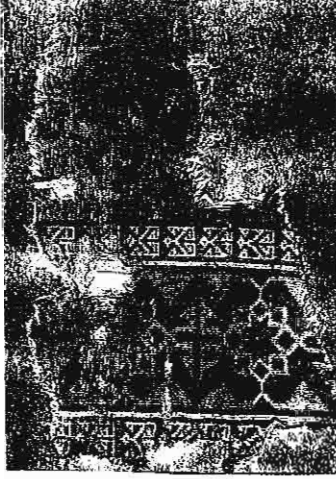
(85) Rasim EFENDİOĞLU, a.g.e., s.42

(86) a.g.e., s.42

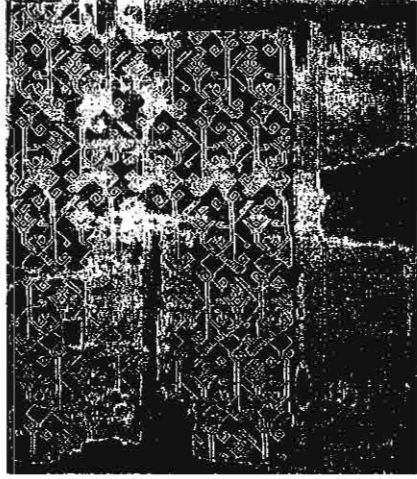
(87) a.g.e., s.129

Levha : 9 — Selçuklu halısı (Beyşehir), 13. yüzyıl sonu, Konya Etnografya Müzesi

Levha : 10 — Selçuklu halısı (Beyşehir), 14. yüzyıl başı, İngiltere, Richmond, Kral Koleksiyonu (E. De Ungre)

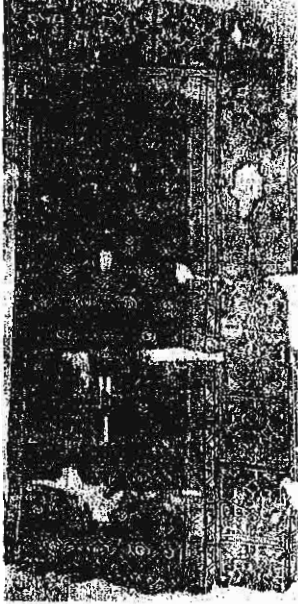
Levha : 11 — Selçuklu halısı, (Fusta), 13. yüzyıl sonu, Stockholm, National Museum.

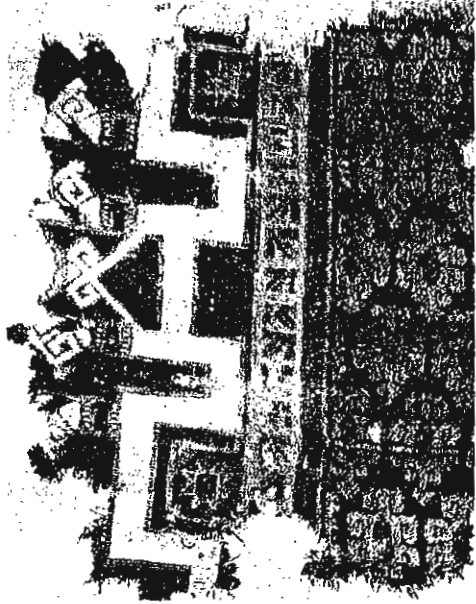
Levha : 12 — Selçuklu halısı, (Fusta), 13. yüzyıl sonu, Stockholm, National Museum.

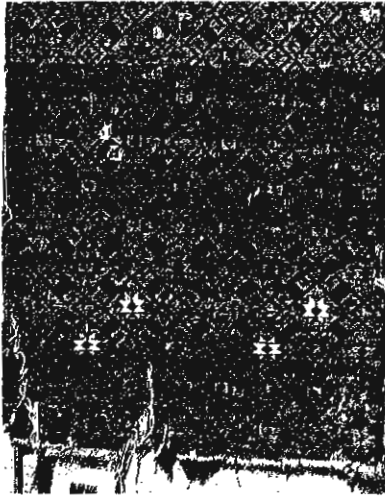
Levha : 12 a — Selçuklu halısı, (Fusta), 13. yüzyıl sonu, Stockholm, National Museum.

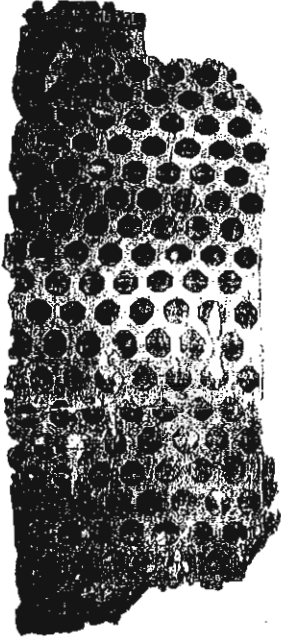
Levha : 8 - Selçuklu halısı (Konya), 14. yüzyıl başı, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi.

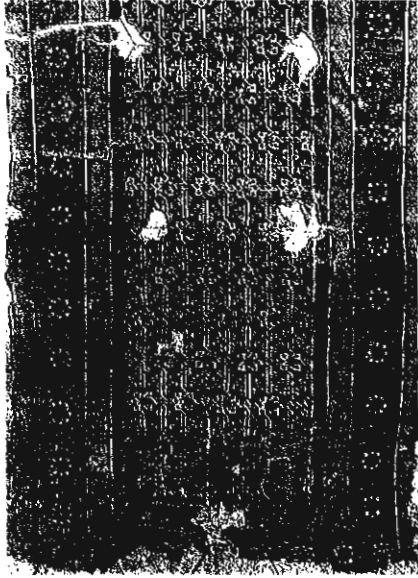
Levha : 7 - Selçuklu halısı (Konya), 13. yüzyıl, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi.

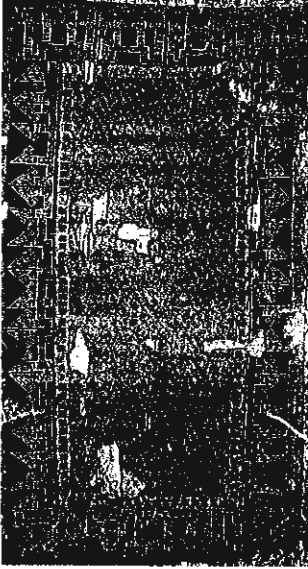
Levha : 9 - Selçuklu halısı (Beyşehir), 13. yüzyıl sonu, Konya Etnoğrafya Müzesi.

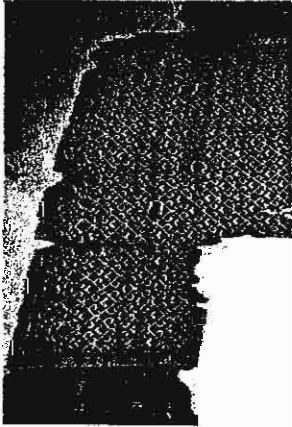
Levha : 4 -- Selçuklu halısı, (Konya) 13. yüzyıl, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi.

Levha : 5 -- Selçuklu halısı, (Konya), 13. yüzyıl, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi.

Levha : 1 — Selçuklu halısı, (Konya), 13. yüzyıl, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi.

Levha : 2 — Selçuklu halısı, (Konya) 13. yüzyıl, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi.

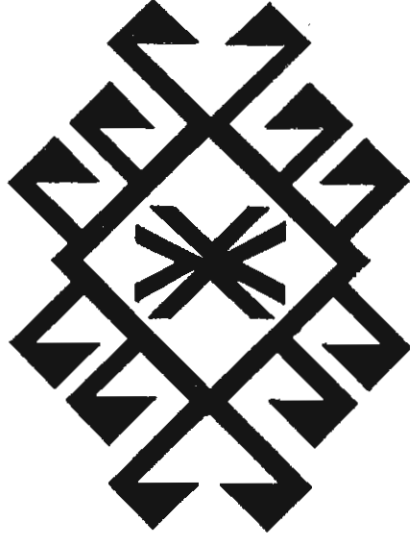
Levha : 3 — Selçuklu halısı, (Konya), 13. yüzyıl, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi.

U ve V benzeri motifler (bu motif, Fustât Selçuklu halı parçasında işlenmiştir).

U ve V benzeri motiflerin Anadolu'daki örneği.

Çengelli - BakJava

Kazayağı motifleri

Motiflerin varyantları, bölümlerinde verilmiştir.

Çalışmamızda Anılan, Ortak Yanlış / Motifler.

Tabii
Ok - Yay
Reçlikayığı

Dezdebeşer
Çalınmış / Aşık
Kema - Akıma
Akıma / Kema

Karlıbaşın
Görünüşüne
Gelenmiş
Şeybe

Altınbaşın Ayağı
Altınbaşın Saça

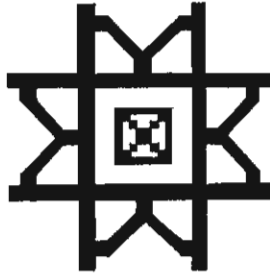
Elibelindekiz

Canlıma Yanğısı.

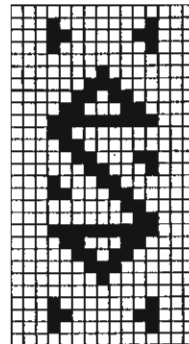
Elindekkiz

Sekizköşell Yıldız (Selçuklu mimari eser ve Anadolu halılarında, her iki şekli de kullandığından, ayrı ayrı alınmıştır).

Sekizköşell Yıldızın oluşturduğu kompozisyon.

Çukmak